

izvorni znanstveni članak/original scientific article
primljen/received: 13.4.2020

UDK: 114:72:26/28

UTICAJ UPROSTORENJA *LIMINALNOG* NA FENOMEN GRANICA U KONTEKSTU *IDOLUMA* ESHATONA ABRAHAMSKIH RELIGIJA

Katarina BOŠNJAK

Scientific & Research Incubator (ZINK)
University of Sarajevo; Faculty of Architecture
Patriotske lige 30, 71000 Sarajevo, B&H
E-mail: katarinab@af.unsa.ba

ABSTRACT

Od svog začetka čovjek promišlja o porijeklu ljudi i svijeta, pokušavajući objasniti magične sile koje su dovele do ljudske egzistencije. Na isti način pokušava razumjeti put koji ga čeka nakon presijecanja ovozemaljskih spona duše zarobljene u liminalnoj egzistenciji na zemlji. Značaj religijske misli u stvaranju granica, koje se eventualno preslikavaju u prostor, naročito se ogleda upravo u eshatološkim promišljanjima i doslovnoj interpretaciji prostornosti eshatoloških metafora. Kartezijanska priroda čovjeka predisponira na promišljanje svijeta kroz fascinaciju liminalnošću, što se ogleda u unutarnjem i vanjskom svijetu čovjeka. Zbog kontekstualne srodnosti, rad razmatra uprostorenje liminalnosti u eshatološkom idolumu tri najzastupljenije abrahamske religije na prostoru jugoistočne Evrope – judaizam, kršćanstvo i islam. Prostorno kodiranje liminalnog u eshatološkom idolumu, prepoznato u kozmografskoj organizaciji svemira, definira liminalnost u vertikalnom smislu te uspostavlja (prostornu) hijerarhiju u nivoima ostvarenosti duše, što se, posljedično, prepoznaje u prostornoj koncepciji društvene hijerarhije ovozemaljskog života. Egzegeza prostornosti eshatoloških idoluma prepoznaje horizontalnost liminalnosti uslovljenu progresijom duše kroz arhitektonski definirane okvire, po uzoru na imago mundi, koja otkriva doslovnu prostornu interpretaciju doktrine separacije (na kojoj počiva Sudnji dan) na osnovu moralne hijerarhije. Kompleksnost kretanja duše kroz liminalne stadije, svedena na dijagramski prikaz njene transformacije u skladu sa religijskim kanonom, ukazuje na život kao referentnu tačku za ontološku transformaciju nakon njega. Stoga je obilježen jasnim okvirima – pragovima, u koje je čovjek utkao elemente prostornosti. U njima je tražena mogućnost identifikacije arhetipskog koncepta granice, što otvara mogućnost za razumijevanje prirode čovjeka i procesa upisivanja te prirode na socioprostorni kontekst.

Ključne riječi: eshatologija, abrahamske religije, liminalnost, fenomen granica, arhetip, uprostorenje

From the beginning, men have reflected on their origins and the origins of the world, trying to explain the magical forces that led to human existence. In the same way, they try to understand the path that await them after cutting the earthly bonds of the soul imprisoned in the liminal existence on earth. The significance of religious thought in the creation of boundaries, which are eventually inserted into space, is particularly recognized in eschatological reflections and literal interpretations of the spatiality of eschatological metaphors. The Cartesian nature of man predisposes him to contemplation of the world through a fascination with liminality, which is reflected in his inner and outer world. Due to the contextual similarity, this paper considers the spatiality of liminality in the eschatological idolum of the three most represented Abrahamic religions in Southeast Europe - Judaism, Christianity and Islam. Spatial coding of the liminal in the eschatological idolum, recognized in the cosmographic organization of the universe, defines liminality in the vertical sense, and establishes a (spatial) hierarchy in the levels of soul realization, which is consequently recognized in the spatial conception of the social hierarchy of earthly life. Spatiality exegesis of eschatological idola recognizes a horizontality of liminality conditioned by the progression of the soul through architecturally defined frameworks, modeled by the imago mundi, which reveals a literal spatial interpretation of the doctrine of separation (upon which the concept of the Judgment Day rests) based on moral hierarchy. The complexity of soul's progression through the liminal stages, reduced to a diagrammatic representation of its transformation in accordance with the religious canon, points to life as a reference point for the ontological transformation that comes after it. Therefore, it is denoted by a clear framework – thresholds, into which man has imprinted elements of spatiality. The possibility of identifying the archetypal concept of boundary is sought in these thresholds, which indicates an opportunity to understand the nature of man and this process of inscription of his nature in socio-spatial contexts.

Key words: eschatology, Abrahamic religions, liminality, boundary phenomenon, archetype, spatialization

1.0 Uvod

Od svog začetka čovjek promišlja o porijeklu ljudi i svijeta, pokušavajući objasniti magične sile koje su dovele do ljudske egzistencije. Kozmološka promišljanja su, u korijenu, religijska – prve antropološke i teološke teorije, zastupljene u svetim tekstovima, objašnjavaju postojanje Zemlje samo u relaciji sa čovjekom. To ukazuje na antropocentričnost kreacionističke misli. Na isti način, kroz eshatološka promišljanja, čovjek pokušava razumjeti i put koji ga čeka nakon presijecanja ovozemaljskih spona duše zarobljene u liminalnoj egzistenciji na zemlji. Značaj religijske misli u stvaranju granica, koje se eventualno preslikavaju u prostor, naročito se ogleda upravo u eshatološkim promišljanjima i doslovnoj interpretaciji prostornosti eshatoloških metafora.

Kartezijanska priroda čovjeka, kombinirana sa binarnim strukturiranjem prostora, društva i sebe, predisponira na promišljanje svijeta kroz fascinaciju liminalnošću, što se ogleda u unutaršnjem i vanjskom svijetu čovjeka. Unutarnji svijet ili svijet ideja, koji Lewis Mumford naziva idolumom, “filtrira činjenice svakodnevnog svijeta i posjeduje vlastite konture, te postaje temelj vanjskog svijeta kroz projekciju nove vrste stvarnosti” (Mumford, 2008, 12).

Liminalnost (lat. *limen* – prag) je antropološki koncept koji podrazumijeva dvosmislenost ili dezorijentiranost koja se dešava pri prelazu iz jednog statusa u drugi, pri čemu osoba stoji na granici između prethodnog načina strukturiranja svog identiteta, vremena ili zajednice i novog, prihvaćenog načina (Turner, 1974), što je često moderirano obredima. Obredi su odlika svih poznatih ljudskih društava, a mnogi imaju korijene u pokušaju transcendiranja sakralnog u svrhu shvatanja i prevazilaženja liminalnog, stoga posjeduju i dimenziju magičnog.

Uzevši u obzir prolaznost života, nameće se misao da je i *sām* život jedno od liminalnih stanja ljudske duše. Teološka pozicija (ne samo) abrahamskih religija zazuzima stav da je život preludij u zagrobni život, koji posjeduje prostornost koja se preslikava u arhitektonskom i urbanističkom stvaralaštvu. Zbog kontekstualne srodnosti, rad razmatra uprostorenje liminalnosti u eshatološkom idolumu tri najzastupljenije abrahamske religije na prostoru jugoistočne Evrope – judaizam, kršćanstvo i islam¹.

---

¹ Abrahamskim religijama je zajedničko vjerovanje u transcendentnog Stvoritelja – prosudbenog, eksternog Boga kojemu su priroda i čovjek, koji traži spasenje pokornošću Njegovoj volji, podređeni, ukazujući na separaciju kosmosa, čovjeka i Boga. Zajednički im je i kreacionistički pogled na stvaranje svijeta, te eshatološko promišljanje o sudbini svijeta, koji završava uskrsnućem mrtvih i konačnom presudom duši.

Teološka pozicija objašnjava religijski fenomen kao psihološki ili sociološki produkt koji uzrokuje postojanje religijskih uvjerenja i praksi kao sredstvo održavanja i radikalnih transformacija društvenih i fizičkih struktura. Usmjeravanjem svijesti prema objektu vjerovanja čovjek “stvara granice kosmosa pojedinca i kolektiva, te otkriva svoju inherentnu dualnost” (Turner, 1969, 4). Emile Durkheim (1995) tvrdi da je religija odraz društvene kohezije.

U skladu s tim, smatra da religija ima tri osnovne funkcije u društvu: pružanje društvene kohezije kroz zajednička vjerovanja i rituale, društvenu kontrolu primjenom morala utemeljenog religijskim normama, te nudi odgovor na egzistencijalna pitanja. Dakle, značaj religijskih promišljanja i njihov utjecaj na organizaciju društva i prostora je neosporiv i saglediv je u njihovom reciprocitetu.

Cilj rada je analiza značaja religijskih promišljanja na organizaciju društva i prostora, sa fokusom na prostorno kodiranje liminalnog u eshatološkom idolumu tri abrahamske religije, u svrhu pronalaska mogućeg arhetipa granice, kao referentnog elementa pri definiranju kosmosâ pripadnosti. Arhetipi, percipirani kao praiskonske slike, prisutni su u snovima, legendama, religijskim i kulturološkim idejama, te načinu ponašanja. Elementi su vječno pokretnih psiholoških struktura koje, dok se ne manifestiraju kroz događaje, obrasce i konfiguracije, nisu prepoznatljive te egzistiraju kao potencijalna latentna energija u dubinama kolektivnog nesvjesnog. Pojam arhetip ne označava naslijeđenu ideju, nego naslijeđen način psihološkog djelovanja, odnosno obrazac ponašanja (Knapp, 1986). S obzirom na to da su religijske eshatološke ideje drevne te da su drastično utjecale na organizaciju svijeta, kao i na to da se ljudska priroda upisala u religijske obrasce, moguće je u njima tražiti hereditarne psihološke strukture. Naš cilj nije konačna tvrdnja o identifikaciji arhetipa granice, nego izolacija mogućeg arhetipa na osnovu prepoznatog modusa operandi granica i ljudi u relaciji s njima danas. U tom kontekstu, ovo istraživanje je limitirano na eshatološke okvire, a za konačni sud o arhetipu granice potrebno je proširiti početni korak koji pravi ovo istraživanje i analizirati kulturološke obrasce vezane za izolirani element.

Metod korišten u svrhu identifikacije mogućeg arhetipa granice je komparativna hermeneutika svetih tekstova i njihovih tumačenja. Svete knjige i tekstove treba posmatrati kao metaforičke interpretacije božanskih procesa koji su odraz preciznih kulturoloških i prostornih odnosa vremenâ u kojima su pisane. Ove interpretacije otkrivaju “strukturne psihološke dominante njihovih autora, a biološki obrasci ponašanja pre-

poznatljivi su u protagonistima, slikama, raspoloženju i dijalogu unutar djela” (Knapp, 1986, str. xvi). Očekujemo da će istraživanje značenja ovih, sada autonomnih, praiskonskih slika, dati doprinos razumijevanju tih slika i njihovog utjecaja na svijet, u kontekstu fenomena liminalnosti i arhetipskog koncepta granica.

Sublimiranjem znanja kroz komparativnu hermeneutiku svetih tekstova i njihovih tumačenja očekuje se da će dobijeni rezultati dati doprinos potpunijem shvatanju fenomena liminalnosti i granice, kao i općoj teoriji i filozofiji prostora.

2.0 Religija kao ishod ekscentrične pozicionalnosti čovjeka

Transcendencija podrazumijeva prelazak vlastitih granica i nadiženje iskustvene spoznaje, što se suprotstavlja ontološkom centralitetu teoloških promišljanja. Sociolog Helmut Plessner ontološkom centralitetu suprotstavlja ideju o čovjekovom ekscentricitetu, te ga objašnjava kao jedan od izvornih motiva traženja smisla života u religijskom poimanju svijeta (u: Dobeson, 2017).

Čovjeka odlikuje ekscentrična pozicionalnost, koja podrazumijeva sposobnost uspostavljanja odnosa prema vlastitom centru odstupanjem iz fizičkih granica kroz proces refleksije. Kroz refleksivni čin otuđenja od sebe čovjek stavlja svoje Ja u stanje odvojenosti od mjesta i vremena – on postaje “bezdoman i nadilazi vremensku i prostornu utjelovljenost svog subjektivnog tijela” (Dobeson, 2017, 7). U suštini, čovjek je konstitutivno bez korijena i doma te pokušava dosegnuti dom kroz transcendenciju, koji mu, prema Plessneru (1975, 17), “samo religija pruža”.

U tom kontekstu, Plessner konceptualizira granice kao vid specifične selektivnosti u dodiru sa okolinom. Granica je prostor ili proces tranzicije iz jednog stanja u drugo, a materijalizira se u mentalnom i društvenom prostoru pojedinaca i kolektiva, koji granicu nose u sebi i oko nje grade svoj identitet i kosmos, pri čemu se uspostavlja retorika različitosti u identitarnim teorijama² na osnovu koje se preispituje pripadnost tom kosmosu. Osnovna doktrina Sudnjeg dana je razvrstavanje, te iz tog razloga eshatološki idolomi, kao prasliske određenja pripadnosti, igraju ključnu ulogu u stvaranju i poimanju granica.

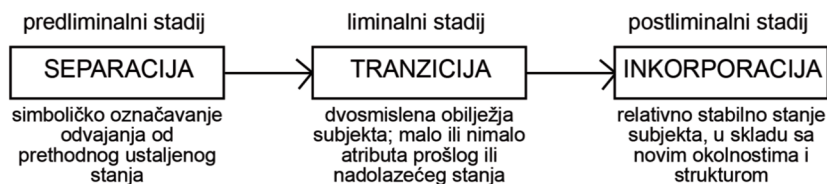
² Drugost (engl. Otherness) je koncept intersubjektivnosti koji podrazumijeva retoriku različitosti od uspostavljenog sebstva, Nas i istosti. Prepoznavanje Drugosti otuđuje ono što je označeno kao Drugo i smješta ga na margine interakcije (Waldenfels, 2011).

3.0 Kategorija liminalnog u eshatologiji abrahamskih religija

Prema Aristotelu (*De Anima*, 1987), jedno od obilježja duše je kretanje, a pokreće je nepokrenuti pokretač – Bog. Dakle, ukoliko se duša, pokrenuta Bogom, kreće, liminalnost se nameće kao njeno prirodno stanje.

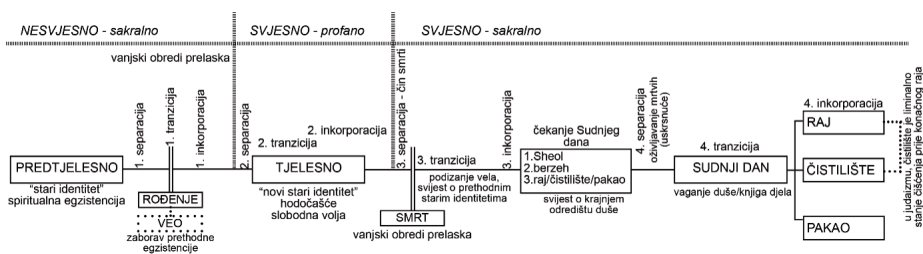
Koncept liminalnosti razvio je etnograf Arnold van Gennep, a poslije ga je preuzeo i dalje razvijao antropolog Victor Turner. Turner (1969) proces liminalnosti dijeli na predliminalni (separacija), liminalni (tranzicija) i postliminalni stadij (inkorporacija). Separacija obuhvata simboličko označavanje odvajanja od prethodnog ustaljenog stanja. Tijekom tranzicije obilježja subjekta su dvosmislena; on je u stanju kada ima malo ili nimalo atributa prošlog ili nadolazećeg stanja.

U stadiju inkorporacije čin prolaska je konzumiran, a subjekt je u relativno stabilnom stanju u skladu sa novim okolnostima i strukturom. Inkorporacija je ključni proces za prevazilaženje liminalnog stanja i stvaranje reda, jer se kroz proces inkorporiranja osobe, pojave ili prostora stvara (percipirana) cjelina sastavljena od (prethodno percipiranih) liminalnih dijelova (Slika 1).

Slika 1. Turnerovi stadiji liminalnosti (Ilustracija: Katarina Bošnjak, februar 2020)

U pogledu smrtnosti čovjeka, abrahamske religije smatraju da život ne počinje rođenjem i ne završava smrću te posmatraju život poslije smrti kao doslovnu interpretaciju svetih tekstova koji se odnose na uskrsnuće, Sudnji dan i materijalnu stvarnost raja i pakla. Duša, neograničena vremenom i prostorom, prolazi kroz razne forme postojanja, od tjelesnog postojanja do čiste spiritualne energije. Zbog lakšeg razumijevanja, kompleksnost kretanja duše kroz liminalne stadije svedena je na dijagramski prikaz njene transformaciju u skladu sa religijskim kanonom, a na osnovu uvida u svete tekstove, te njihovu hermeneutsku i egzegetsku interpretaciju (Slika 2).

Slika 2. Dijagramski prikaz liminalnih stadija duše
(Izvor: Katarina Bošnjak, februar 2020)

Osim kršćanstva, abrahamske religije podržavaju ideju predegzistencije, gdje je duša čista spiritualna egzistencija u koju je usađena sklonost ka religiji. Činom rođenja, koji je prva separacija u liminalnom putovanju duše, podiže se “veo koji zatamnjuje sjećanje na božanski izvor” (Yaffe & Tauber), a prethodna egzistencija duše se zaboravlja. Period prve tranzicije praćen je vanjskim³ obredima prelaza i dočeka duše na zemaljski svijet, kada je materijalno utjelovljenje potpuno (prva inkorporacija). Ova faza ujedno je i druga separacija, jer dolazi do konačnog prekida sa nesvjesnim sakralnim svijetom i početka svjesnog profanog svijeta.

Tjelesni život period je druge tranzicije te se može posmatrati kao hodočašće duše na ovozemaljskom svijetu kroz koje se ispituje posvećenost čovjeka Bogu. Pred kraj života duša je u stadiju druge inkorporacije, jer je kroz tranzicijski stadij tjelesnog života već odredila svoj put nakon smrti.

Čin smrti je treća separacija, koja razdvaja svjesno profano od svjesnog sakralnog, i ovozemaljski tjelesni život od transformisane duhovne egzistencije. Smrt je, također, praćena vanjskim obredima prelaska te trećom tranzicijom koju prati osvještavanje duše o prethodnim egzistencijama i njenom odredištu nakon Sudnjeg dana.

Treća inkorporacija, međutim, podrazumijeva različite stvari u različitim religijama. U judaizmu, nakon tjelesne smrti, duša silazi u duboku jamu Sheol⁴ (Tanakh, Psalmi 6) i egzistira kao sjenoviti entitet do Sudnjeg dana (Thomas, 1998). Islamska učenja smatraju da je smrt prelaz

³ Odabran je izraz vanjski obredi zato što čovjek na kojem se odnose pasivno učestvuje u njima.

⁴ Sheol je nastanjen pravičnim i nepravičnim dušama, ispunjen tamom, tišinom i odsustvom znanja o prethodnom životu u materijalnoj stvarnosti (Tanakh, Ecclesiastes, 9, 10).

u vječnu domenu, u kojoj se odvija uskrsnuće. Između ovog svijeta i uskrsnuća postoji posrednički svijet čistilišta – berzeh (perz. barijera), gdje duša prebiva određeno vrijeme nakon smrti (Sobhani, 2001, str. 125). Kršćani vjeruju da nakon smrti duša čeka Sudnji dan u raj, čistilištu ili paklu.

Činom uskrsnuća dolazi do četvrte separacije i početka Sudnjeg dana, koji predstavlja četvrtu tranziciju. Sudnji dan podrazumijeva čitanje iz knjige djela (u judaizmu i kršćanstvu) (vidi: Tanakh, Biblija) ili vaganje duše (u islamu) (Kur'an, 2011), čime se određuje konačno odredište duše.

Četvrta inkorporacija, u kršćanstvu i islamu, podrazumijeva odlazak u raj ili pakao. Judaizam ne predviđa pakao, nego čistilište kao prelazni stadij prije raja. Kršćanstvo i judaizam vječnost posmatraju kao nebesko kraljevstvo na zemlji – Novi Jeruzalem, što podrazumijeva transformaciju zemlje u raj kroz njegovo arhitektonsko utjelovljenje⁵, čijoj elaboraciji će se posebna pažnja posvetiti u narednom poglavlju.

U najširem kontekstu, može se reći da je u religijskom poimanju ovozemaljski život stadij tranzicije ostvaren hodočašćem koje određuje obilježja duše u stadiju inkorporacije, što je još jedna indikacija ontološkog centraliteta – život, odnosno svjesno profano centralna je i referentna tačka za ontološku transformaciju nakon njega. Stoga je obilježen jasnim okvirima – pragovima, koji ukazuju na mogućnost prelaza i vezu između dvije strane. Ti prelazi su prelomne tačke u koje je čovjek, zbog boljeg razumijevanja, utkao elemente prostornosti u ovu ideju (naročito u eshatološkim promišljanjima), koji korijene imaju u drevnim razmišljanjima o svemiru.

4.0 Prostorno kodiranje liminalnog u eshatološkom idolumu

Da bismo prikazali hereditarnost ideja eshatona abrahamskih religija, potrebno je razumjeti njihovo porijeklo u starijim kozmografskim idejama organizacije antropocentričnog svemira te činjenicu da se, unatoč naučnim saznanjima, idolum eshatona nije značajno mijenjao.

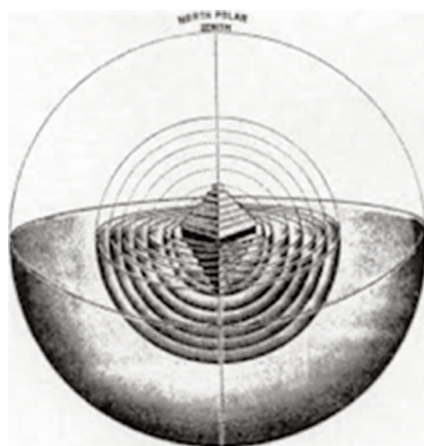
⁵ Knjiga otkrivenja (20,12–12, 4) daje grafički opis onoga što čeka ljude nakon Sudnjeg dana: (...) Potom opazih novo nebo i novu zemlju, jer su iščezli prvo nebo i prva zemlja: mora više nema. I opazih kako Sveti grad – novi Jeruzalem – silazi od Boga s neba (...). Tada čuh jak glas što dolazi od prijestolja kako viče: 'Evo stana Božijeg među ljudima! On će stanovati s njima: oni će biti njegov narod, i on sam, Bog, bit će s njima.' (...).

4.1 Kozmografska organizacija eshatološkog idoluma

Čovjek konceptualizira svijet antropocentrično, a sveti tekstovi i kozmografska organizacija prostora eshatona interpretirani su na taj način.

Abrahamske religije raj i pakao opisuju sedmostepeno. Konceptija antropocentričnog svemira sa sedam nebesa i sedam nivoa podzemlja potiče od babilonske koncepcije svemira (Warren, 1908), koja pozicionira Zemlju u centar univerzuma. Zemlja je zamišljena kao sedam piramidalno poredanih nivoa na gornjoj polovini te sedam faksimilnih nivoa podzemlja na donjoj polovini⁶, što je preslikavano u arhitekturi babilonskih hramova. U babilonskoj misli, sjeverni pol nebesa bio je zenit kosmičkog sistema, a od središta zemlje pružalo se sedam sfera, u skladu sa tadašnjim poznatim nebeskim tijelima⁷. Donju i gornju polovinu zemlje, odnosno domenu živih i mrtvih, razdvajao je kosmički okean⁸ (Warren, 1908, 978–982) (Slika 3).

Slika 3. Babilonska kozmološka koncepcija (Warren, 1908, 981) Fenomen granice se “čita” u ekskluzivnosti nebesa i njihove dostupnosti, te potpunim fizičkim razdvajanjem dvije domene fizičkom barijerom.

Drevni Izraeliti su zamišljali Zemlju kao pljosnati disk koji pluta u vodi (Aune, 2003), međutim, u helenističkom periodu, Židovi su usvo-

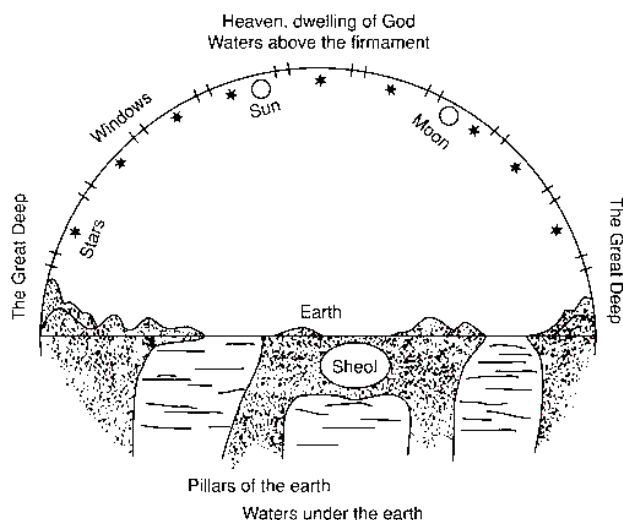
⁶ Sjeverna polovina se smatrala gornjom i povezivala se sa svjetlošću i životom, a južna donjom, povezivana sa smrću i tamom.

⁷ Ova ideja će se zadržati kroz koncepciju univerzalnog stuba – axis mundi.

⁸ Voda kao razdjelnica dvije domene zadržala se u prvim verzijama Knjige postanka, kada Bog dijeli personifikaciju drevnog okeana u čudovištu Teheom na dva dijela (Radau, 1902).

jili grčki koncept sferične zemlje te ideju troslojne kozmografije (s odgovarajućom moralnom valorizacijom): Shamayim (nebesa) – prebivalište Boga, Eret (zemlja) – dom živućih i Sheol (podzemlje) – domena mrtvih (Slika 4). Dakle, tri kosmička nivoa organizirana su prateći ideju axis mundi – kojom je uspostavljena komunikacija između nivoa kroz središte svijeta.

Slika 4. Tri kosmička nivoa – Shamayim, Eret i Sheol (Gooder, 2011, 27). Granica se prepoznaje kroz dodijeljenu moralnu valorizaciju nivoa uzročno-posljedičnu prostornu hijerarhiju njenog prikaza.

Sekvenca religijskih koncepcija i kozmoloških slika vezuje se za ideju axis mundi i rezultujući sistem svjetova, gdje sveto mjesto predstavlja hijerofanski prekid homogenosti prostora, simboliziran otvorom koji omogućava prelaz iz jedne kosmičke regije u drugu (sa zemlje na nebo i u podzemlje, i obratno)⁹. Oko ove kosmičke ose razvio se “naš svijet” (Eliade, 1959, 37), a pozicioniranje svetišta uslovljeno je potragom za direktnom vezom između neba i zemlje¹⁰, što ukazuje na transponiranje liminalnosti sakralnog u profano.

Da sumiramo, kozmografska koncepcija svemira naslijeđena u abrahamskim religijama definira liminalnost u vertikalnom smislu – nivoi ostvarenosti duše su hijerarhijski koncipirani – duša uzdignuta na nebo

⁹ Voda kao razdjelnica dvije domene zadržala se u prvim verzijama Knjige postanka, kada Bog dijeli personifikaciju drevnog okeana u čudovištu Teheom na dva dijela (Radau, 1902).

superiorna je nad dušom koja se spušta u podzemlje. Posljedično, ovaj princip vertikalnosti hijerarhije preslikan je u (prostornoj) koncepciji društvenih hijerarhija ovozemaljskog života.

4.2 Egzegeza prostornosti eshatološkog idoluma

Ono što nas eshatološki idolum uči jeste da prostornost liminalnosti ne teži samo vertikalnosti nego i, uslovno rečeno, horizontalnosti koja je prepoznatljiva u progresiji duše i konkretnim opisima njenog putovanja, te prostorima raja i pakla, uz simboličku primjenu određenih arhitektonskih elemenata.

Islamska učenja raj opisuju sa osam kapija i sedam nebesa (Slika 5.)¹¹ (Kur'an, 67, 3), a pakao sa sedam vrata i nivoa, u skladu sa dozvoljenom blizinom Bogu (Kur'an, 18, 107). As-Sirāt je most preko kojeg svaka duša mora preći na Sudnjem danu prije ulaska u raj (al-Bukhari, 9, 93, 532).

Slika 5. Muhammedov raj, perzijska minijatura iz 11. vijeka
(Izvor: http://www.zombietime.com/mohammed_image_archive/islamic_mo_face_hidden/, pristupljeno 15. 02. 2020)

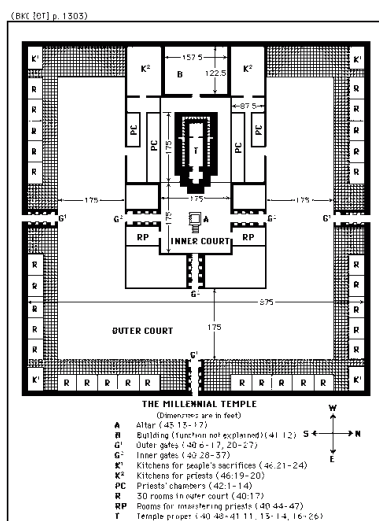
⁹ Komunikacija sa nebom i podzemljem izražena je ponavljajućim slikama, često primjenjivanim u arhitekturi i urbanizmu, koje se odnose na reprezentaciju axis mundi – stub (universalis columna), ljestve, stepenište, most, planina, drvo...

¹⁰ Omphalos (grč. pupak) u crkvi Svetoga groba u Jeruzalemu u kršćanskoj srednjovjekovnoj tradiciji predstavlja duhovno i kozmološko središte svijeta (Alexander, 1999).

¹¹ Očigledna je utemeljenost u babilonskoj kozmografiji. Na sedmom nebu drvo Lote označava njegov kraj i granicu koju niko, osim Muhammeda, ne može preći (Yusuf Ali, 1946, 1139).

S obzirom na to da se konačnost u liminalnom postojanju duše u judaizmu i kršćanstvu ostvaruje osnivanjem kraljevstva nebeskog na zemlji, odnosno Novog Jeruzalema, prostorni opisi u svetim tekstovima fokusiraju se na viziju ovoga grada.

U judaizmu se Novi Jeruzalem, prema proročanstvima Ezekielia (vidi: Tanakh, Ezekiel), temelji na ideji obećane zemlje – ponovno izgrađenog Svetog Hrama¹² u Jeruzalemu, glavnom gradu mesijanskog kraljevstva, mjestu ujedinjenja izraelskih plemena (vidi: Postanak). Jedna od najupadljivijih karakteristika Novog Jeruzalema su dvanaest gradskih kapija nazvanih po izraelskim sinovima, te Hram koji je utjelovljenje tabernakula (Ezekiel, 48, 30–35) (Slika 6).

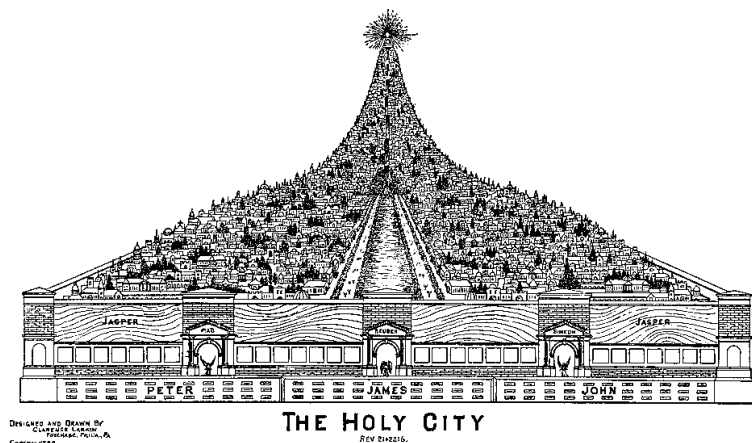
Slika 6. Rekonstrukcija Ezekielove vizije Trećeg Hrama – detaljni opisi dimenzija Hrama Novog Jeruzalema, njegovih prostorija, zidova, trijema, stepeništa i vrata opisani su u proročanstvima Ezekielia (40–48).

(Izvor: <https://truthnet.org/Ezekiel/11/Ezekiel-40-Messiah-Millennium-Temple.htm>, pristupljeno: 09. 02. 2020)

Kršćanstvo, također, interpretira nebesko kraljevstvo na zemlji kao fizičko i/ili spiritualno uspostavljanje Novog Jeruzalema koji se, po proročanstvima Ivana Evanđeliste (vidi: Otkrivenje, 21), spušta sa neba na novu zemlju nakon Sudnjeg dana. Grad je kvadratnog oblika, okružen

¹² Hram u Jeruzalemu bio je bilo koji od niza građevina na Hramskoj gori, današnjem mjestu Kupole na stijeni i džamije Al-Aqsa. Povijesna progresija jezika Novog Jeruzalema specifično je vezana za konflikt, što je uslovalo njegove apokaliptične vizije.

zidom od jaspisa debljine 65 m, sa 12 kapija za 12 plemena Izraela iz svih krajeva zemlje (Slika 7). U kršćanstvu Novi Jeruzalem nema zgradu hrama – Bog je alegorijski hram.

Slika 7. Novi Jeruzalem po proročanstvu Ivana Evanđeliste
(Izvor: <https://bethelcrc.ca/sermon-topic/revelation-21/>, pristupljeno: 09. 02. 2020)

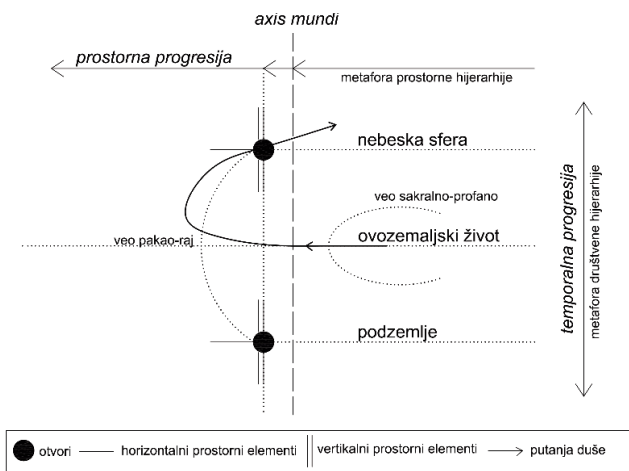
Naš svijet i percepcija njega stvoreni su kroz imitaciju božanskog čina stvaranja¹³ (Eliade, 1959, 47). Zapravo, eshatološki idolum je imago mundi, stoga su socioprostorni odnosi utkani u percepciju tog svijeta – separacija dobrog od lošeg utjelovljena u metafori anđela i demona, te prostornom razdvajanju u ograđene i nadzirane domene kojima imaju pristup samo odabrani. Ideja razgraničavanja različitosti, u kontekstu društvenih i prostornih sfera, prepoznatljiva je u graničnim elementima prekida homogenosti prostora i predstavljaju tačku inicijacije u konačnu inkorporaciju duše.

Ti pragovi simbolizirani su otvorima, vertikalnim akcentima i horizontalnim putanjama hodočašća. Otvori – vrata imaju čuvare i prepoznaju duše koje mogu proći¹⁴. Stablo Lote, zidovi Svetoga grada, kao i veo između domene pakla i raja su vertikalni elementi koji obilježavaju krajnju granicu ostvarenosti čovjeka, dostupnosti prostora i pripadnosti prostoru unutar svete hijerarhije. Horizontalni elementi poput mosta su posljednji filter grešnika prije vječnog raja. Sve navedeno je doslovna

¹³ Kozmogonija je arhetip stvaranja (Eliade, 1959, 57).

¹⁴ U islamu, rajska vrata čuva anđeo Rizvan, a vrata pakla čuva anđeo Maalik (Lewis, Pellat, & Schacht, 1991). U kršćanstvu sveti Petar čuva ključeve vrata raja, a arhanđeo Mihael rajska vrata (Biblija, Otkrivenje 12, 7). Judaizam i kršćanstvo također spominju anđele čuvare na vratima Novog Jeruzalema.

prostorna interpretacija doktrine separacije na osnovu (moralne) hijerarhije i definira liminalnost u horizontalnom smislu.

Slika 8. Dijagram metafora hijerarhije unutar liminalne putanje duše
(Izvor: Katarina Bošnjak, februar 2020)

Horizontalnost i vertikalnost u eshatonu su isprepletene ideje (Slika 8) koje ukazuju na to da čovjek – pisac i tumač svetih tekstova – koristi prostorne metafore da bi objasnio kretanje i destinacije duše. Nemoguće je ove koncepte povezati u cjelovitu shemu progresije, jer je, zapravo, prostorna interpretacija inicijacijskih pragova unutar liminalne sheme odvojena od cjeline, fragmentirana i introvertna. Konačno, ovo nam ukazuje na oblikovanje hijerofanske slike iskustvenim obrascima čovjeka i tadašnjim istorijsko-kulturološko-filozofskim narativima.

5.0 Utjecaj uprostorenja eshatona na stvaranje arhetipa granice

Tumačenje božanskih procesa kroz jezik pisaca svetih tekstova uslovalo je doslovnu interpretaciju arhitektonskim i urbanističkim metaforama, u kojima možemo tražiti psihološke i biološke obrasce ponašanja kao odraz kulturoloških i prostornih uvjeta u tom vremenu. Materijalizacija ovih metafora ukazuje na arhetipski koncept granice u eshatološkom idolumu. U potrazi arhetipskog elementa granice, s obzirom na to da je granica uvijek liminalna, vodimo se idejom da je ona istovremeno i kontakt i barijera, dakle i porozna.

Arhitektura je neverbalna manifestacija prasnjesnog te se može smatrati arhetipskom. Za pisca, arhetipska arhitektura može biti posmatrana kao unutarnji prostor koji egzistira amorfnu u kolektivnom nesvjesnom dok se ne otkrije kao slika, kada poprima oblik i dimenzije (Knapp, 1986).

Kada transponiramo koncept liminalnosti na arhitekturu i urbanizam, moguće je tumačiti učešće njihovih elemenata unutar sheme liminalnosti.

Pitanje liminalnih zona u prostoru povlači za sobom pitanje pristupačnosti i mogućnosti prelaska limesa. Koncept sam po sebi podrazumijeva “tripartitnu prostornu strukturu, bipolarni odnos između suprotstavljenih prostora, te mogućnost prelaska središnje zone” (Vodanović, 2017, 136), stoga se postavlja pitanje kome je dozvoljen prelazak graničnog prostora praga.

5.1 Zidovi, mostovi i vrata

Vanjski omotač objekta su statični elementi koji jasno povlače granice i definiraju odnose vanjskog i unutarnjeg prostora. Ovu logiku prepoznajemo u metaforama zida – tek kada je duša inkorporirana unutar sheme liminalnosti, ona se nađe sa druge strane zida i pripada zajednici koja je zidom odvojena od *Drugih*¹⁵. S obzirom na to da zid nudi jednosmjernu komunikaciju i ne podržava poroznost odnosa, njega isključujemo kao mogućnost arhetipskog elementa granice. Isto se odnosi na druge vertikalne elemente – veo i stablo Lote simboliziraju zabranu i podrazumijevaju ograničenje kretanja.

S druge strane, mostovi i ljestve su elementi koji istovremeno spajaju i razdvajaju dvije strane te podrazumijevaju tripartitnost praga. Prema Heideggeru (1971), most kao element koji ih spaja daje značenje obalama i rijeci koja teče ispod njega. Međutim, s obzirom na to da nakon prelaska mosta, u horizontalnoj eshatološkoj progresiji duše, inkorporacija nije finalizirana, te da se inkorporacija desi prolaskom kroz vrata koja se nalaze iza mosta, možemo isključiti i most kao arhetip granice.

---

¹⁵ Postavlja se pitanje – ukoliko je Novi Jeruzalem i raj u bilo kojem tumačenju unutar abrahamskih religija prostor mira, zašto je ograničen neprobojnim zidom čija su vrata pod nadzorom? To je očigledan odraz upisivanja narativa konflikta i zaštite u svete tekste, što je kulturološki kontekst pisaca i vremena u kojem su ovi tekstovi nastali.

Otvori u omotaču su međuprostori – liminalne zone, sa pojačanim nadzorom i prosudbom, te tačke inicijacije u kojima se utvrđuje konačni poredak unutar stepena separacije od Drugih kroz interakciju strana razdvojenih navedenim statičnim elementima. Često su mjesta snažnog simboličkog značenja i prostor izvođenja rituala (prelaza).

Vrata, kroz povijest, imaju višestruku ulogu – služe kao fiskalno razgraničenje (prototip današnjih državnih granica i carinskih zakona), kao društveni filter¹⁶ te se interpretiraju kao religijski prostori i posjeduju simbolički značaj.

Već u biblijskim vremenima gradska vrata su bila mjesta religijske kulture i zakona. U antičkoj Grčkoj svete dimenzije gradskih zidina su bile ekstenzija svetosti polisa (Jütte, 2014, 214), a u rimskoj kulturi zidine su bile *res sacrae*, te im je dodijeljeno vlastito božanstvo Terminus i liminalni bog Janus, zaštitnik vrata i prolaza (Lee, 2014).

U kršćanskim običajima, s obzirom na vojni, politički i sigurnosni značaj gradskih kapija, često je bila tražena božanska pomoć pridavanjem apotropejskog značenja slici Djevice Marije, anđela i svetaca na vratima. Simbolički značaj vrata kao lica grada (Jütte, 2014, 210) se može pratiti kroz težnju individualizaciji strane vrata koja je usmjerena prema vanjštini, kroz obradu kojoj je cilj slanje određene poruke (poziva ili odbijanja)¹⁷, te imenovanjem vrata po gradskom zaštitniku ili gradu prema kojem put na koji su vrata vezana vodi.

Uzevši u obzir sve navedeno – položaj vrata unutar sheme liminalnosti eshatološkog idoluma, te njihove kulturološke posljedice, prepoznatljive u običajima vezanim za vrata, kao i obrasce ponašanja koji su danas institucionalizirani aspekti graničnih prelaza, može se zaključiti da su vrata element koji najbliže odgovara arhetipu granice.

---

¹⁶ Razdvajanje stanara i prolaznika, civiliziranog i neciviliziranog društva, vjernika i nevjernika u sakralnim objektima, te vladara i podređenih u režimskim objektima.

¹⁷ Iako je kontemplacija vrata kao pragova sastavni dio mnogih fenomenoloških meditacija o arhitekturi, naučna istraživanja imaju tendenciju da se usredotoče na stil i ukras. Geometrija se smatra jezikom koji reflektira svemir (Abdullahin & Bin Embi, 2013) i pomaže vjerniku da transcendiru život kroz refleksiju veličine stvaranja, koja je vidljiva u njoj. Platon (1968) smatra da je geometrija znanje o vječno postojećem i ima moć da privuče dušu do istine. Kompleksni geometrijski obrasci stvaraju utisak beskrajnog ponavljanja, što prenosi poruku beskonačne prirode Boga.

6.0 Zaključak

Cilj rada bila je analiza reciprociteta utjecaja religijskih promišljanja i organizacije društva i prostora, sa fokusom na prostorno kodiranje liminalnog u eshatološkom idolumu tri abrahamske religije u svrhu izolacije mogućeg arhetipa granice kao referentnog elementa pri definiranju kosmosâ pripadnosti. Religijske ideje, zasnovane na kulturološkom kontekstu, manifestiraju se kroz naslijeđene obrasce ponašanja unutar kolektivnog nesvjesnog.

S obzirom na misao da “manifestacija svetog ontološki utemeljuje svijet” (Eliade, 1959, 21), u kontekstu ovog rada, polazna ideja bila je da prostorno kodiranje eshatona potencijalno krije arhetipski element granice. Metod korišten u svrhu identifikacije ovog arhetipa bila je komparativna hermeneutika svetih tekstova i njihovih tumačenja. Polazeći od toga da su sveti tekstovi i njihova tumačenja ljudske interpretacije božanskih procesa i liminalnih stanja kroz prostorne metafore, svjesni smo da one kriju biološke obrasce ponašanja karakteristične za vrijeme i prostor u kojem su pisane, a koje su naslijeđene i prepoznatljive danas. Sublimiranjem znanja kroz analizu značenja praiskonskih slika unutar eshatoloških okvira duše očekivano je da će dobijeni rezultati dati doprinos potpunijem shvatanju fenomena liminalnosti i granice, kao i općoj teoriji i filozofiji prostora.

Kretanje duše i transcendencija podrazumijeva interakciju sa granicama, koju Helmuth Plessner povezuje sa ekscentričnom pozicionalnosti čovjeka, zbog koje je čovjek u stanju da odstupanjem iz fizičkih granica, kroz proces refleksije, uspostavi odnos sa vlastitim centrom. Na ovaj način objašnjena je težnja čovjeka da uopće traži smisao života u religijskom poimanju svijeta. Pri tome, transcendencija uslovljava postojanje granice kao prostora i procesa tranzicije unutar sheme liminalnosti, materijalizirane u identitetu građenom u relaciji sa granicom.

U pogledu smrtnosti čovjeka, abrahamske religije smatraju da život ne počinje rođenjem i ne završava smrću. Zbog lakšeg razumijevanja, kompleksnost kretanja duše kroz liminalne stadije svedena je na dijagramski prikaz njene transformacije u skladu sa religijskim kanonom, iz koje je zaključeno da je, u najširem kontekstu, u religijskom poimanju ovozemaljski život stadij tranzicije, ostvaren hodočašćem koje određuje obilježja duše u stadiju inkorporacije. Dakle, život, odnosno svjesno profano, je centralna i referentna tačka za ontološku transformaciju nakon njega. Stoga je obilježen jasnim pragovima koji ukazuju na vezu između

dvije strane i mogućnost prelaza s jedne strane na drugu. Ti prelazi su prelomne tačke – granice, u koje je čovjek utkao elemente prostornosti koji otkrivaju ljudsku prirodu, te ukazuju na stalnost osobina koje se dovede u vezu sa fenomenom granica uopće.

Prostorno kodiranje liminalnog u eshatološkom idolumu nađeno je u kozmografskoj organizaciji svemira, koja definira liminalnost u vertikalnom smislu, te uspostavlja (prostornu) hijerarhiju u nivoima ostvarenosti duše, što se, posljedično, prepoznaje u prostornoj koncepciji društvene hijerarhijske organizacije ovozemaljskog života. Nakon egzegze prostornosti eshatoloških idoluma, prepoznata je horizontalnost liminalnosti uslovljena progresijom duše kroz arhitektonski definirane okvire, opisane po uzoru na imago mundi, koja otkriva doslovnu prostornu interpretaciju doktrine separacije (na kojoj počiva Sudnji dan) na osnovu moralne hijerarhije. Iz tog razloga, eshatološki idolumi se mogu posmatrati kao praslike određenja pripadnosti te igraju ključnu ulogu u otkrivanju poimanja granica ljudskog kosmosa. Elementi koji obilježavaju pragove pripadnosti prostoru su vertikalni akcenti, horizontalne putanje i otvori.

S obzirom na to da je granica uvijek liminalna, ona je prostorno tripartitna, istovremeno kontakt i barijera, vertikalni elementi (veo, zid, drvo) u eshatološkom idolumu su eliminirani kao mogući arhetip granice, zbog toga što su u svetim tekstovima korišteni kao znak barijere i zabrane. Horizontalne putanje (most) simboliziraju prelaz i inicijaciju te filtriraju nepripadajuće, stoga odgovaraju ulozi praga u shemi liminalnosti. Međutim, nakon mosta pojavljuju se otvori – vrata, kao simbol konačne tranzicije i inkorporacije duše, koja tek nakon prelaza na drugu stranu vrata počinje pripadati prostoru koji je obilježen vertikalnim akcentima. Stoga, zaključeno je da su vrata, zbog njihovog položaja unutar sheme liminalnosti eshatološkog idoluma, te njihovih kulturoloških posljedica, prepoznatljivih u običajima vezanim za vrata, kao i obrazaca ponašanja koji su danas institucionalizirani aspekti graničnih prelaza, element koji najbliže odgovara arhetipu granice.

Uzimajući u obzir limite ovog istraživanja, koji se ogledaju u ograničenju obima istraživanja na izolaciju mogućeg arhetipa unutar eshatoloških okvira, a koje proističe iz postavljenog cilja rada i očekivanih rezultata, ovo istraživanje otvara mogućnost širenja okvira analize na kulturološke obrasce vezane za vrata kao izoliranu mogućnost arhetipa granice. Potraga za arhetipom granice otvara mogućnost za razumijevanje prirode čovjeka i procesa upisivanja te prirode na socioprostorni kontekst.

S obzirom na to da je svaki aspekt prostora definiran granicama, a procesi njegove produkcije njima uvjetovani, možemo zaključiti da je produkcija prostora i granica uzročno-posljedična pojava – kada se ljudski nagoni za stvaranjem granica materijaliziraju kroz produkciju prostora, prostor posljedično oblikuje ljude i način njihovog percipiranja tog prostora i drugih ljudi. Iz tog razloga, smatramo da su zaključci ovog istraživanja dali doprinos potpunijem shvatanju fenomena liminalnosti i granice, kao i općoj teoriji i filozofiji prostora.

BIBLIOGRAFIJA

1. Abdullahin, Y. & Bin Embi, M. R. (2013): Evolution of Islamic geometric patterns. *Frontiers of Architectural Research*, 243–251.
2. al-Bukhari, M. (846): *Sahih al-Bukhari*. Preuzeto od https://www.searchtruth.com/book_display.php?book=0&translator=1&start=0&number=0
3. Alexander, P. S. (1999): Jerusalem as the Omphalos of the World: On the History of a Geographical Concept. U: L. I. Levine, *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity and Islam* (str. 104–119). New York: Continuum.
4. Aristotle (1987): *De Anima*. Penguin Classics.
5. Aune, D. E. (2003). *Cosmology*. U *Westminster Dictionary of the New Testament and Early Christian Literature*. Louisville: Westminster John Knox Press.
6. Biblija (1987): Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
7. Dobeson, A. (2017): Between openness and closure: Helmuth Plessner and the boundaries of social life. *Journal of Classical Sociology*, 1–19.
8. Durkheim, E. (1995): *The Elementary Forms of Religious Life*. New York: The Free Press.
9. Eliade, M. (1959): *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
10. Gooder, P. (2011): *Heaven*. SPCK Publishing.
11. Heidegger, M. (1971): *Poetry, Language, Thought*. London: Harper & Row.
12. Hughes, P. (1995): *A Dictionary of Islam*. New Delhi: Asian Educational Services.

13. Jütte, D. (2014): Entering a city: on a lost early modern practice. *Urban History*, 41, 204–227. doi:10.1017/S096392681-300062X
14. Knapp, B. L. (1986): *Archetype, Architecture, and the Writer*. Bloomington: Indiana University Press.
15. Korkut, B. (2011): *Kur'an. El-Kelimeh*.
16. Lee, A. (2014): Pursuing the Pomerium: The Ritual and Reality of the Sacred Boundary of Lindum Colonia. *Lincolnshire History and Archaeology Journal*, 49.
17. Lewis, B., Pellat, C. & Schacht, J. (1991): *The Encyclopaedia of Islam*. Leiden: E. J. Brill.
18. Mumford, L. (2008): *Povijest utopija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
19. Bloom, A. (1968): *The Republic of Plato*. New York: Basic Books.
20. Plessner, H. (1975): *Die Stufen des Organischen und der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie*. Berlin: Walter de Gruyter.
21. Radau, H. (1902): *The Creation-Story of Genesis I: A Sumerian Theogony and Cosmogony*. Chicago: The Open Court Publishing Company.
22. Sobhani, A. J. (2001): *Doctrines of Shi'i Islam: A Compendium of Imami Beliefs and Practices*. London: Islamic Publications Ltd.
23. *Tanakh: The Holy Scriptures*. (1917): Chicago: The Lakeside Press. *The King James Version of the Holy Bible* (1604).
24. Thomas, L. (1998): Heaven, Hell and the Afterlife. *Singapore Bahá'í Studies Review*, III, 69–87.
25. Turner, V. (1969): *Liminality and Communitas*. U: V. Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (str. 94–113, 125–130). Chicago: Aldine Publishing.
26. Turner, V. (1969): *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, *The Lewis Henry Morgan Lectures*, 1966. Ithaca, New York: Cornell University Press .
27. Turner, V. (1974): Liminal to liminoid in play, flow and ritual: An essay in comparative symbology. *Rice University Studies*, 53–92.
28. Vodanović, A. (2017): *Liminalnost u arhitekturi: praksa uklesavanja Kristovog monograma na portale ranonovovjekovnih šibenskih kuća*. Marija Jurić Zagorka – život, djelo, nasljeđe /

- Preko granica: opresija i imperativ solidarnosti (str. 134–146).
Zagreb: Centar za ženske studije, At Zagreb.
29. Waldenfels, B. (2011): *Phenomenology of the Alien*. Evanston: Northwestern University Press.
  30. Warren, W. F. (1908): The Babylonian Universe Newly Interpreted. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 977–983.
  31. Yaffe, S. & Tauber, Y. (nepoznato): Chabad.org. Preuzeto 4. januara 2020. iz *What Happens After Death?*: https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/282508/jewish/What-Happens-After-Death.htm
  32. Yusuf Ali, A. (1946): *The Holy Qur-an: Text, Translation and Commentary*. Qatar: Qatar National Printing Press.